

درآمدی بر اخلاق در پژوهش

دکتر باقر لاریجانی

استادیار دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران

اشتغالات متفرقه در این باب آنان را از امر تحقیق باز ندارد.

شرح مبسوط هر یک از اصول فوق مستلزم زمان بیشتری است که به فرصت مناسب تری معوق می گردد.

بهرحال احساس ضرورت اجتناب ناپذیر تحقیقات در امر پیشبرد و تعمیق و توسعه علم در کشور مابا عنایت به شرایط عمده آن باید همیشه بطور جدی منظور نظر قرار گیرد.

سابقه درخشان دانشمندان ما در اعصار گذشته که بدون شک اختران تابناک در آسمان علوم بوده اند و هنوز هم مورد احترام دانشمندان بنام و دانش دوستان واقعی هستند از یک طرف، و از سوی دیگر درخشش استعداد های جوان ما در عرصه رقابتهای بین المللی و توانمندیهای بالفعل و بیشتر بالقوه دانشمندان کنونی ما که چه در خارج از کشور و چه در وطن با فعالیتهای خلاق خود اشتغالی جهانی یافته اند، لزوم عنایت به این نیاز مبرم را بیش از پیش متبلور می کند.

□ اخلاقیات علم، کل یا ترکیب موزونی از ارزشها و هنجارهای احساسی و عاطفی است که تعهد و التزامی برای دانشمند ایجاد می کند. هنجارها بشکل اوامر، منعها، ترجیحات و اجازه ها تجلی می یابند و بعنوان مبنای ارزشهای نهادی موضوعیت پیدا می کنند.

نکاتی را که محقق دانشمند یا دانشمند محقق ما باید از ضروریات کار تحقیق خود بداند عبارتند از:

(۱) باور عمیق به نفس کار در کلیه

اهمیت عمده پژوهش های علمی در سرنوشت آدمی موجب آن است که اخلاق را راهگشای پژوهش در خدمت به خلق بشناسیم. اگر رکود و سکون پژوهش را گورستان علم بدانیم، عدم التزام پژوهش به اخلاق را باید بیماری مهلکی بدانیم که جامعه را به ورطه هلاک می کشاند. و لذا دانشمندان و مسئولین کشور، در عین اینکه باید پژوهش را پویا کنند در جهت بخشی آن در مسیر اخلاق نیز باید مجدانه سعی روا دارند.

با توجه به لزوم پویایی پژوهش می توان مسائل زیر را بعنوان مشکلات اساسی اولین در راه پژوهش در کشورمان نام ببریم:

(۱) لزوم کارآمد بودن و کفایت فرهنگ تحقیق و نیروی انسانی و آموزش های مربوطه

(۲) تدوین و تنظیم نظام تحقیقات
(۳) هماهنگی مقررات اداری در گسترش و تعمیق تحقیقات بعنوان ضامن احیاء «علوم»

(۴) کفایت معیشت و رفاه پژوهشگران بنحوی که تأمین معاش و

یرفع ... الدین آمنوا
منکم و الدین اوتوا العلم
درجات

خداوند بتان که ایمان
آوردند و به کسانی که به
ایشان علم داده شد درجات
رفیع عنایت می فرماید.

یک نکته بسیار عبرت انگیز در این آیه شریفه به چشم می خورد و آن این است که ایمان آوردن بعهد خود انسان گذاشته شده و پس از آن علم بانها اعطاء می شود و این آیه شریفه با حدیث معصوم (ع) هماهنگ است که فرمود: «علم آن نوری است که خداوند در دل هر که بخواهد تابان می کند.»

غرض ما از سخن در باب اخلاق در پژوهش این نیست که موانع و معضلات تازه ای در راه پژوهش ایجاد کنیم و سدی نوین در آن بسازیم. بعکس،

رشته های علمی که نبودن تحقیق موجب استیای آن علم خواهد شد.

۲) عنایت و توجه بیشتر به اولویتها و نیازهای کشور و اینکه محور تحقیق در ارتباط مستقیم و بلاواسطه با ضرورتها و نیازهای کشور باشد اگر چه این تحقیق برای بسیاری از جوامع موضوعیت نداشته باشد.

۳) حضور در صحنه های بین المللی تحقیقات و گردهم آئیهای آن و مطالعه دقیق گزارش تحقیقات بین المللی در

□ پژوهش هم توانسته است موضوعات جدید برای اخلاق ایجاد کند.

عین اینکه باید توجه داشت که از کلیه گردهم آئیهای مربوطه می توان از طریق وسائط صوتی- تصویری استفاده نمود، حضور محققین ما در گردهم آئیهای که موضوع تحقیقات موفقیت آمیز آنان است، در بعد ارتقاء کشورمان حربه ای مؤثر است. همانگونه که اشاره شد موفقیتهای چشمگیر استعدادهای درخشان، توجه محافل علمی جهان را برانگیخته است. بدیهی است موفقیتهای چشمگیر یک نظام نوپا که بععل عیدیه محسود سوداگران سعادت بشر است، بیش از موفقیت در سایر جوامع که همه عوامل رشد را در اختیار دارند مورد توجه و دقت اندیشمندان جهان است. موفقیتهایی که با توجه به سوابق بسیار درخشان علمی، فرهنگ اسلامی ما را در درجه اول تداعی می کند. یعنی اگر نفس تحقیق با توجه کامل به ابعاد معنوی و اخلاقی آن مدنظر قرار گیرد، صحت نظام و آرمانهای آن را تأیید می کند.

این مطالب نیز به سهم خود مؤید آنند که از یکطرف معضلات و مسائل روزمره زندگی محققین ما را از تحقیق باز ندارد و از سوی دیگر پژوهشگران ما با توجه به اهمیت ویژه امر، اصول اخلاقی و کمال و معنویت را بحدی لحاظ کنند که تمتعات زودگذر و امیال و گرایشهای بی محتوی آنان را از ایفای نقش عمده خویش در کمال خود و جامعه باز ندارد.

۴) دانشمند و محقق ما باید بخصوص به واقعیت این حدیث شریف توجه داشته باشد که:

إذا فسد العالم فسد العالم هنگامی که عالمی فاسد شود، عالمی فاسدمی شود. دانشمندان هر سرزمینی چه بخواهند و چه نخواهند نمونه و مرجع مردم هستند و عالم علاوه بر آنکه

□ همانطور که در این مقاله آمده است، تاریخ طب مشحون از موارد بسیاری است که در آنها سلامت و حتی حیات بسیاری از انسانها فدای تحقیقات علمی شده است. لکن از این واقعیت نمی توان گذشت که پیشرفت در مراقبت پزشکی تا حدود قابل ملاحظه ای منوط به تحقیق و آزمایش روی انسانهای بیمار و سالم است.

با انحراف اخلاقی و بکار بردن علم خود در زمینه های ناصواب جامعه را دچار ضررهای جبران ناپذیر می کند، بلحاظ احترام مردم می تواند انحراف آنان را نیز از ضوابط ارزشی موجب گردد. بنابراین بر حذر داشتن دانشمندان از انحرافات اخلاقی، تنها اختصاص به

معارف الهی ندارد، یک طبیب حاذق و موفق نیز می تواند اسوه جامعه قرار گیرد.

ابن خلدون دانشمند قرن هشتم و پیش کسوت جامعه شناسی در این باب سخنی آموزنده دارد:

«دانشمندان به انگیزه شهوت و کسب قدرت و منفعت، دوراندیشی و خویشتن داری و حس تشخیص خود را از دست می دهند.»

ارتباط متقابل اخلاق و پژوهش:

تأثیر متقابل این دو عامل مهم را می توان در مثالهای ذیل ملاحظه نمود:

الف) بروز مسائل جدید اخلاقی مانند سقط جنین با پیشرفت علم پزشکی در زمینه تشخیص، درمان و پیشگیری مثلاً در تشخیص ناهنجاریهای جنینی قبل از تولد

ب) تأثیر عمیق علوم کامپیوتری و فرهنگ ملازم آن در امر تشخیص و درمان، بر ارزشهای حاکم ارتباط بین بیمار و پزشک بخصوص در ابعاد عاطفی. بدیهی است که بروز مسائل نوین اخلاقی در این زمینه در واقع ارتباط مستقیم با پیشرفت علم و صنعت در پزشکی است.

بنابراین یک «پزشک خوب» باید توجه خود را سخت معطوف کند که دستاوردهای جدید علم و صنعت رشته وی، او را از توجه به بیمار بعنوان یک انسان باز ندارد. پژوهش هم توانسته است موضوعات جدید برای اخلاق ایجاد کند.

ج) با راه برد علم به علل و ریشه های تغییر شخصیت من جمله

صرف می‌شود. نکته حساس در این باب این است که انسان با پیروی از معارف می‌تواند اصالت‌های جوهری خویش را حفظ کند و عوارضی را که بر آن عارض شده است بزدايد. در احادیث اسلامی وارد است که انسانی که دست به گناه و خطا می‌آلاید، در دل او لکه سیاهی حاصل می‌آید و اگر این انسان خاطی با تبعیت از فطرت اصیل خویش با ندامت و پشیمانی و سعی در جبران، آن لکه سیاه را از دل خود دور کند و باصطلاح توبه کند، آن لکه پاک می‌شود آنچنان که گویی خطایی مرتکب نشده است و اگر جبران را به اهمال سپری کند و در صدد اصلاح نباشد رفته رفته قلبش چنان اسیر زنگار می‌شود که حقیقت نمی‌تواند در آن درخششی داشته

□ اهمیت عمده پژوهش‌های علمی در سرنوشت آدمی موجب آن است که اخلاق را راهگشای پژوهش در خدمت به خلق بشناسیم.

باشد. تعیین نظام اصیل و تشخیص ضوابط صحیح ارزشی تابع آن است که انسان تا چه حد به زدودن زنگار از درون خویش پردازد. بهر حال بطور کلی هیچ حرکتی از انسان سر نمی‌زند مگر با انگیزه کمال جوئی. لذا با توجه به اهمیت علم و عالم، تحقیق و محقق ترسیم کمال حقیقی برای عالم، مهمترین مؤلفه ارزش‌های بیرونی در علم و تحقیق است.

محقق باید با باوری درست و روحی کمال جو به تحقیق دست یازد. این امر حاصل حرکتی درونی بسوی خویشترن اصیل و ناب خویش و تأمل و تفکری

تجارب و استفاده متقابل از نظرات و آراء یکدیگر را از شکوفائی تحقیقات و علم است و عدم رعایت این ارزش اصیل لطامت جبران‌ناپذیری به حقیقت

□ در کشور ما که اکنون حرکتی نوین در گسترش تحقیقات مختلف از جمله زمینه‌های پزشکی صورت می‌گیرد، وظیفه مسئولینی که در این حوزه‌ها تلاش می‌کنند بسیار جدی‌تر است کمیته‌های اخلاق در پژوهش باید کلیه پژوهش‌ها را بدقت بررسی نمایند و گسترش این کمیته‌ها در دانشگاه‌ها بسیار ضروری است.

علم و تحقیق وارد می‌کند. بنای علم بر این ارزش عظیم درون تحقیق استوار است، لذا محقق در هر رشته باید به این اصل قویم توجهی ویژه داشته باشد.

۲- رابطه تحقیقات با ارزش‌های بیرون تحقیق:

تحقیق هر محقق مانند هر فعل و فعالیت دیگر او تابع نظام کلی ارزشی اوست و بعبارت دیگر، دانشمند در نظام ارزشی خود، چه خودآگاه و چه ناخودآگاه، جایی نیز برای تحقیق می‌گشاید. بدیهی است هر انسان در جهت تکامل و جودی خویش حرکت می‌کند، یعنی انسان با ارزش‌های «اصیل» یا «کاذب» که برای خویش قائل شده است بهر حال درصدد تشدید و تقویت جوهر خویش است. کمال هر موجودی بسته به این است که در سعه و اندازه و جودی خویش تقویت شود. تمام فعالیت‌های یک انسان برتری طلب و منتقم در تشدید برتری طلبی و انتقام

بروز اضطراب و خشم در بیماران مبتلا به پرکاری تیروئید، حالات روانی و عکس‌العمل‌های آن تعاریفی نوین می‌یابند، با این ترتیب تحقیقات علمی موضوعات جدید اخلاقی می‌آفریند و همچنین در تعیین ضوابط تغییرات نسبتاً عمیقی ایجاد می‌کند.

رابطه علم و ارزش‌های اخلاقی

رابطه علم و تحقیق را می‌توان از دو جنبه مورد بررسی قرارداد.

رابطه علم و تحقیق با ارزش‌های بیرون تحقیق و درون تحقیق

۱- رابطه تحقیقات با ارزش‌های بیرون تحقیق

علوم و تحقیقات علمی مجموعه‌های از اطلاعات خشک و جامد و بی‌روح نیستند بلکه کلیتی را تشکیل می‌دهند پویا، متکامل، سیال و قابل انعطاف که رشد و فراگیری و شمول عمومی آن در گرو تقابل آراء و تعاطی افکار است. حاکمیت ارزش‌های اصیل و احترام متقابل در جوامع علمی و عدم توسل به جحد و جمود و تحمیل در تبادل نظر و اندیشه‌ها شرط اصلی بالندگی تحقیقات است. لذا هر محقق باید به این ارزش‌های بیرون تحقیق که بعلت ماهیت تحقیق ضرورت و اولویتی ویژه دارد توجهی عمیق داشته باشد. محقق باید محققین دیگر و آراء آنان را به دیده احترام بنگرد، در بحث و جدل علمی تنها به حقیقت توجه داشته باشد و از تحمیل و زورمداری جداً پرهیزد. از جمله دیگر ارزش‌های بسیار پراهمیت، صدق است. اتکاء صادقانه علماء بر

قوی و منسجم در سازمان دهی زندگی عقلانی و حاکمیت ارزشهای والای انسانی و اخلاقی بر تلاش و فعالیت وی است.

محقق باید مانند هر انسان دیگری، فعالیت‌های خویش را جهت ببخشد. تعیین جهت بدون در نظر داشتن هدف

□ ارزش افعال و اعمال اختیاری بشر بسته به آنست که این افعال و اعمال تا چه حد کمالات روحی او را یعنی نزدیکی او را به منبع کمال موجب گردند.

ممکن نیست. پس از تعیین هدف جهت، وظیفه محقق آن است که برای وصول به هدف، در جهت مشخص، بهترین مسیر را انتخاب کند. قطعاً حرکت محقق در نظر و عمل کوچکتر و بی اهمیت تر از یک سفر نیست. مسافر قطعاً بدون تعیین مقصد (هدف) و جهت

□ از مجموعه این نکات به این دیدگاه می‌رسیم که در آزمایش بر روی حیوان باید با دیدگاه «ضرورت» عمل کنیم.

و مسیر به سفر آغاز نمی‌کند و بدیهی است که این هر سه مؤلفه باید در ارتباطی منسجم و منطقی قرار گیرند، بدیهی است که هدف و تعیین آن مهمترین بخش است. محقق مانند هر انسان دیگری باید در تعیین «هدف»، از شناخت کافی بهره مند باشد و شناخت صحیح نیز موهبتی نیست که بدون سعی و کوشش به انسان تعلق گیرد.

از دیدگاه اسلام تمامت هستی و کل

آفرینش در حرکت و جستجوی دائمی خود هدفدار است و به اندازه سهم خود از هستی، بآن هدف آگاهی دارد. مقصد آفرینش، کمال است، کمالی که ذرات وجود را به منبع لایزال کمال مطلق نزدیک کند.

یکی میل است با هر ذره رفاص که او را می‌برد تا مقصد خاص

همه ذرات هستی از این میل و کمال جوئی مشحونند و باندازه سعه وجودی خویش در جهت رسیدن به کمال خویش حرکت می‌کنند. این میل، فطری وجود است و مانند نیروئی که تیر را به سوی مقصد و هدف سوق می‌دهد، ذرات وجود را با حرکتی مداوم و بدون انقطاع در جهت کمال می‌راند. انسان، این عظیم‌ترین صنع الهی که همه جهان را در درون خود پیچیده دارد، تنها موجودی است که باو اختیاری آگاهانه داده شده تا خود، جهت و منزلگاههای بسوی هدف غائی را انتخاب کند. از آنجا که هدف غائی رجعت بسوی حق یعنی نیل به کمالاتی که برای روح او تعیین شده است می‌باشد، انسان نیز بهر حال همگام با همه پدیده‌های عالم وجود باید این مسیر را بپیماید و اما چون حق انتخاب راه و جهت باو داده شده، هم می‌تواند جهتی را انتخاب کند که مطابق سنت الهی است، جهتی که وی را به بهترین وجهی به هدف غائی می‌رساند و هم می‌تواند جهت‌های انحرافی را انتخاب کند و راه‌هایی را بپیماید که هیچگونه هماهنگی و توافقی با هدف نهائی نداشته باشد و مشخصاً ارزش انسانها در همین انتخاب است. از نظرگاه اسلام ارزش افعال و اعمال اختیاری بشر بسته به آنست که این افعال و اعمال تا چه حد

کمالات روحی او را یعنی نزدیکی او را به منبع کمال موجب گردند. اعمال و افعال انسان هر قدر در تقریب او به این منبع همه کمالات و خوبیها اثر مثبت داشته باشند به همان اندازه ارزشمندند و هر قدر نیت انسان در عمل، خالص تر معطوف به خدا باشد، نزدیکی او بحق سریعتر و سهل تر صورت خواهد گرفت.

محقق نیز در امر تحقیق می‌تواند با شناخت صحیح هدف و انتخاب درست منزلگاههای فاصل و بخصوص جهت حرکت و فعالیت، و انطباق آن با سنت الهی، کلیه فعالیت‌های خود را صبغه‌ای الهی بخشد. در اینصورت همه اقدامات او در تحقیق و جزئیات اموری که برای تحقیق بکار می‌برد، عبادت محسوب

□ محققین دیگر و آراء آنان را به دیده احترام بنگرد، در بحث و جدل علمی تنها به حقیقت توجه داشته باشد و از تحمیل و زورمداری جداً بپرهیزد. از جمله دیگر ارزشهای بسیار پراهمیت، صدق است. اتکاء صادقانه علماء بر تجارب و استفاده متقابل از نظرات و آراء یکدیگر از شکوفائی تحقیقات و علم است

خواهد شد، و حتی قدم‌هایش، نفس‌هایش، نگاه جستجوگرش و... عبادت خواهد بود.

مولای متقیان در دعای کمیل چنین مناجات می‌کند:

خداوندا به حقت و به قدست از تو درخواست می‌کنم که اوقات مرا در روز و شب به یاد خود معمور گردانی و پیوسته بخدمت بندگیت بگذرانی و

اعمال را مقبول حضرتت فرمائی تا گفتار و کردارم همه یکجهت و خالص برای تو باشد و احوالم تا ابد بخدمت و طاعتت مصروف گردد.

معمور بودن اوقات انسان بیاد حق

□ بنابراین این برحذر داشتن دانشمندان از انحرافات اخلاقی تنها اختصاص به معارف الهی ندارد. یک طبیب حاذق و موفق نیز می تواند اسوه جامعه قرار گیرد.

باین معنی است که رفتار و گفتار وی در جهت رضای خدا و بانیّت قربت باو انجام گیرد و بدینگونه است که انسان بطور کلی و محقق با شناخت صحیح هدف راهی را جهت رسیدن بآن اختیار می کند که در عین تضمین موفقیت وی در ابعاد مادی و معنوی، نفس عملش، طاعت و عبادت محسوب خواهد شد.

پس از این مسیر کوتاه در رابطه تحقیقات با ارزشهای برون تحقیق از دیدگاه اسلام نظر یکی از اولین جامعه شناسان بنام «مرتون» در این باب جالب نظر می رسد:

اخلاقیات علم، کل یا ترکیب موزونی از ارزشها و هنجارهای احساسی و عاطفی است که تعهد و التزامی برای دانشمند ایجاد می کند. هنجارها بشکل اوامر، منعها، ترجیحات و اجازه ها تجلی می یابند و بعنوان مبنای ارزشهای نهادی موضوعیت پیدا می کنند.

جامعه شناس فوق همچنین چهار اصل کلی ارزشی را برای تحقیقات مهم می شمارد که توجه به آنها از جهاتی

آموزنده است:

۱- اصل عام گرایی در عمل (Universalism):

طبق این اصل، علم فراسوی مرزهای ملی و نژادی و جغرافیائی و عقیدتی تعمیم دارد و باید فراسوی این مرزها و بدون رعایت آن منظور نظر باشد.

۲- اشتراک در مالکیت یا مالکیت جمعی (Communism):

طبق این اصل علم محصول همکاریهای اجتماعی است و لذا به اجتماع تعلق دارد و چون هیچ دانشمندی بریده از زمان و مستقل از دانشمندان دیگر قادر به فعالیتهای علمی نیست، اجتماع در یافته های او از حقی بزرگ برخوردار می باشد.

۳- اصل بی طرفی (Disinterestedness):

طبق این اصل، انگیزه تلاش دانشمندان برای تحقیق و فعالیتهای علمی، رسیدن به حقایق است. محقق نباید برای اثبات باور خود همه ابزار را بکار گیرد و در صورت احراز سقیم بودن آرائش، صرفاً بدلیل وفاداری به باورش، در تأیید آن آراء اصرار ورزد.

۴- اصل شک گرایی سازمان یافته (Organized scepticism):

طبق این اصل محقق باید به همه یافته های علمی بدیده شک و انتقاد بنگرد، شک و انتقادی که از نظری محققانه سرچشمه گیرد. به همین علت

است بسیاری از یافته های مورد قبول عموم، بعلت شک عالم محقق، سوژه تحقیق او واقع می شود و گاه افق نویی در علم گشوده می شود.

البته به این نکته باید توجه داشت که به علم از دو منظر کاملاً مختلف می توان نگریست:

اول: علم به معنای مجموعه ای از قضایا (propositions) که حول یک موضوع (Subject) خاص یا بدنبال هدف (Aim) خاصی گرد آمده اند.

این معنای از علم بسیار شایع است و ربط آن با ارزشها در واقع همان مسأله معروف هیوم (Is- Ought problem) است یا چیزی شبیه آن (لااقل بنابر پاره ای مبانی در فلسفه اخلاق)

دوم: علم به معنای فعالیت علمی عالمان:

علم به این معنا از سنخ عمل است و لذا ارزشها از جهات مختلفی به آن مربوط می شوند. علم به این معنا هویت جمعی دارد.

عرصه "کج خلقیهای" علمی در عالم پزشکی:

جهان پزشکی در اثر عدم توجه به مسائل اخلاقی تاریخی رنجبار دارد. عدم رعایت مسائل اخلاقی در تحقیقات پزشکی در قرن حاضر از جهتی آموزنده و از جهتی شرم آور است. (۱)

□ مسائل اردوگاههای آلمانها در سال ۱۹۴۵-۱۹۴۳ و تجربه واکسن تیفوس و مرگ حدود هزار نفر برای آزمایش آن.

□ تزریق خون آلوده در مؤسسه روبرت کخ به ۴۰ نفر برای بررسی

(۱) گر چه شرح مفصل این نکات و نحوه تخلفات هم از لحاظ تاریخ طب و هم از لحاظ پرهیز از تکرار آنها آموزنده است ولی بعلت اختصار باید به وقت دیگری موکول نمود.

اثرات آن

□ انتقال پشه‌های آنوفل از مرداب‌ها به اردوگاهها برای آزمایش بیماری مالاریا برای درک نحوه انتقال این بیماری

□ وارد کردن سنگ و شیشه به زخمها و جراحات ایجاد شده برای بررسی اثر سولفاسیدها در رفع عفونت

□ مرگ بسیاری از دوقلوها برای بررسی اثرات ژنتیک

□ تلاش امریکائیه‌ها برای کشف واکسن شینگلو و استفاده از آن در افراد عقب افتاده

□ مرگ ۷۰۰ نفر از ژاپنیها برای تلاش پژوهشگران ژاپنی در مورد شناخت بیماری طاعون

و بالأخره بررسی تاسکجی (Tuskagee) بر روی سیاهپوستان در مورد سیر سیفیلیس این تحقیق از جهات

□ بهر حال بطور کلی هیچ حرکتی از انسان سر نمی‌زند مگر با انگیزه 'کمال جوئی'.

بسیار زیادی از قبیل مسئله فریب افراد، نژاد پرستانه بودن، عدم درمان با وجود شناخت درمان در مسئله رعایت اصول اخلاقی در تحقیق حائز اهمیت و یکی از تحقیقات شرم‌آور پزشکی در قرون اخیر است.

بدنبال امور اینچنینی بود که گروهی بفکر راههای جلوگیری از این انحرافات برآمدند و نخستین بیانیه بین‌المللی در زمینه پژوهش روی افراد، بیانیه نورنبرگ در سال ۱۹۷۴ صادر شد. این مقارن محاکمه پزشکانی بود که در طی جنگ دوم جهانی روی زندانیان و اسراء آزمونهای غیر انسانی انجام می‌دادند.

گرچه در مورد دادگاه نورنبرگ گروهی معتقدند این دادگاه تحت تأثیر یهودیان آمریکائی بوده است و برخی از امور تحریف شده است در اصل وجود برخی انحرافات اساسی در کار ارتش نازی و برخی از توصیه‌های معقول در قانون نورنبرگ نمی‌توان شک نمود.

محورهای دهگانه مهم در قانون نورنبرگ به صورت زیر است:

قانون نورنبرگ:

۱- رضایت انسان مورد آزمایش، بطور مطلق باید با طیب خاطر باشد.

۲- آزمایش باید طوری باشد که نتایج مفید و پرثمری برای جامعه داشته باشد و از راهها و طرق دیگر امکان دست یافتن به آن نبوده باشد.

۳- آزمایش باید بر اساس نتایج بدست آمده بر روی حیوانات آزمایشگاهی و اطلاعات مکتسبه از وضع طبیعی و مشکلات بیماری باشد.

۴- آزمایش باید طوری ترتیب داده شود که از هرگونه آزار جسمی و روحی غیر ضروری اجتناب گردد.

۵- نباید هیچ گونه آزمایشی که در آن دلیلی بر مرگ و یا جراحات علیل کننده باشد انجام گیرد.

۶- درجه خطر نباید از آنچه که از آزمایش بدست خواهد آمد بیشتر باشد.

۷- باید مقدمات یا تمهیدات

لازم و کافی تدارک گردد تا سوژه مورد تجربه را، حتی از خطرات احتمالی بسیار دور مانند جراحات، علیلی و مرگ محفوظ نمود.

۸- آزمایش باید فقط بوسیله دانشمندانی که از نظر اخلاقی و عملی صلاحیت دارند انجام بگیرد.

۹- در جریان آزمایش، انسان مورد آزمایش باید آزادی کامل داشته باشد تا هر وقت احساس نمود که ادامه آزمایش از نظر جسمی و روحی برای وی غیر ممکن است آن را قطع نماید.

۱۰- در جریان آزمایش دانشمند آزمایش کننده باید آمادگی داشته باشد که هر وقت حدس زد، با وجود مهارت و دقت کافی، ادامه آزمایش احتمالاً به جراحات و یا علیلی سوژه منجر خواهد شد آن را قطع نماید.

در سال ۱۹۶۴ در هیجدهمین گردهمایی مجمع جهانی پزشکی (World Medical Association) و هلسینکی قوانینی تدوین شد که به بیانیه هلسینکی معروف شد همین انجمن در سال ۱۹۷۵ در توکیو در بیست و نهمین اجلاس خود در بیانیه بالا با برخی تغییرات اصلاحی، بیانیه هلسینکی II را منتشر نمودند. و بالأخره در سال ۱۹۸۱ توسط CIOMS (Council for international organization of Medical sciences) چگونگی اجرای مفاد بیانیه تدوین شد.

عالم به خاطر خلقت او شده است، یقیناً شرایط ویژه‌ای دارد به گونه‌ای که حیات و سلامت او آنچنان ارزشمند است که هیچ فردی حتی خود او نمی‌تواند برای آن تصمیم بگیرد.

قدر و منزلت حیات یک فرد با تمام عالم برابری می‌نماید. جسد او کالبد بی‌جان اوست نمی‌تواند دستخوش هر

□ اتکاء صادقانه، علماء بر تجارب و استفاده، متقابل از نظرات و آراء یکدیگر راز شکوفائی تحقیقات و علم است و عدم رعایت این ارزش اصیل لطمات جبران ناپذیری به حقیقت علم و تحقیق وارد می‌کند.

تعرضی قرار گیرد مگر بقدر ضرورت و به هدف متعال نجات انسانهای دیگر در چهارچوب مشخص و معینی.

او ثمره هستی است، لذا حفظ سلامت او نیز مسئولیتی بزرگ برای اطباء و کسانی است که با او در تماس از

□ محقق باید با باوری درست و روحی کمال جو به تحقیق دست یازد. این امر حاصل حرکتی درونی به سوی خویشتن اصیل و ناب خویش و تأمل و تفکری قوی و منسجم در سازمان دهی زندگی عقلانی و حاکمیت ارزشهای والای انسانی و اخلاقی بر تلاش و فعالیت وی است.

این لحاظ می‌باشند. انسان با چوب و سنگ و غیره متفاوت است. او از لحاظ وجودی در سطحی بسیار والاتر قرار گرفته است،

باشد.

۷- پزشکی باید زمانی پژوهش روی انسان را آغاز کند که باور داشته باشد که خطرات احتمالی قابل پیش بینی است.

۸- در انتشار نتایج پزشکی باید صحت اطلاعات را رعایت کند.

۹- در هر تحقیق روی انسان، افراد باید به روشنی نسبت به اهداف، روشها، فواید احتمالی، و خطرات بالقوه تحقیق، و ناراحتیهایی که ممکن است در پی داشته باشد آگاه گردند.

۱۰- هنگام اخذ موافقت نامه، پزشکی باید دقت کند که افراد در محدودی قرار نگرفته باشند.

۱۱- در مورد محجوران، موافقت آگاهانه باید از قیم آنان بر طبق قوانین کشوری اخذ شود.

۱۲- طرح تحقیقاتی باید همیشه شامل ذکر ملاحظات اخلاقی باشد.

پژوهش روی انسان:

توجه به پژوهش در انسان به معنای عدم رعایت هر گونه اصول در تحقیقات غیرانسانی نمی‌باشد. در ادامه به این مسئله اشاره خواهیم کرد که اسلام بعنوان قانونی جهانی در مورد حمایت از حیوانات نکات ارزشمندی را تأکید نموده است.

انسان، عصاره جهان خلقت و آفریده‌ای که موجب مباهات خداوند

اصول دوازدهگانه اساسی بیانیه هلسینکی به صورت زیر است:

اصول اساسی بیانیه هلسینکی

۱- انجام تحقیق بیومدیکال بر روی انسان بایستی با موازین پذیرفته شده علمی تطبیق داشته باشد و بر اساس تجربیات آزمایشگاهی و حیوانی کافی و شناخت کامل از اطلاعات علمی موجود تدوین شود.

۲- طراحی و اجرای هر روش آزمایشگاهی روی انسان باید بروشنی در یک پروتکل تحقیقاتی تدوین شده و توسط یک کمیته مستقل بررسی و تصویب شود.

۳- تحقیقات بیومدیکال روی انسان باید منحصراً توسط افرادی که از نظر علمی صلاحیت دارند و زیر نظر پزشکی که از نظر بالینی کارآمد باشد انجام گیرد.

۴- تحقیق بیومدیکال روی انسان تنها در صورتی مجوّه است که اهمیت هدف تحقیق بر خطرات انجام آن برتری داشته باشد.

۵- هر تحقیق بیومدیکال روی انسان باید قبلاً به دقت ارزیابی شده باشد به گونه‌ای که خطرات قابل پیش بینی با منافع احتمالی آن برای افراد مورد آزمایش یا دیگران مقایسه و سنجیده شود.

۶- حق فرد مورد آزمایش برای حفظ حیثیت او باید محفوظ

از جسم او بالاتر روحی است که در کالبد او در حصار افتاده است. روحی که می تواند بر همه عالم محیط شود و همه عالم را در خود جای دهد. و روحی که از جنس «نفخت فیسه من روحی» است. در حقیقت این همان

□ اگر رکود و سکون پژوهش را گورستان علم بدانیم، عدم التزام پژوهش به اخلاق را باید بیماری مهلکی بدانیم که جامعه را به ورطه هلاک می کشاند.

وجودی است که هویت اصلی و جوهره انسانی را تشکیل می دهد و باقی خواهد ماند. ما انسانها محق نیستیم بخاطر منافع خود که قطعاً مقرون بصواب و حقیقت نیستند به حیات این جهانی او خاتمه دهیم، دست کوتاه و یا پای معیوب نمی تواند توجه گر ختم حیات انسانها شود مگر قوام انسان به دست و پاست فقدان آنها ما را به پایان دادن حیات او تحریض کند. سالخوردهگان روحی والاتر دارند. رنجوری تن و جسم دلیل نقصان قوای روحی و روحانی شخص نیست، که انسان رنجور و مسن فردی بی اثر و ثمر تصور شود. در معارف ما، پیران قوم منشأ رحمت الهی بر آن قومند.

و بالآخره با کسانی که دیوانه انگاشته می شوند و یا واقعاً دچار نقیصه های عقلی اند نیز نمی توان به هر گونه که منافع مادی و مالی اقتضاء کند رفتار نمود.

احترام به انسان، حفظ حقوق و حیات و سلامت او تعهدی است که هر انسان در مقابل خداوند عالم و هستی

مطلق دارد. آئین نامه و قوانین موظفند که حدود و ثغور حقوق انسانها را در ارتباط با یکدیگر تعیین و بعضاً محدود کند. ولی این محدودیتها مالا در جهت صلاح و مصلحت انسان و نتیجتاً جامعه می باشد.

همانطور که در این مقاله آمده است تاریخ طب مشحون از موارد بسیاری است که در آنها سلامت و حتی حیات بسیاری از انسانها فدای تحقیقات علمی شده است. لکن از این واقعیت نمی توان گذشت که پیشرفت در مراقبت پزشکی تا حدود قابل ملاحظه ای منوط به تحقیق و آزمایش روی انسانهای بیمار و سالم است.

تحقیقات روی انسانها در شکلها و انواع متفاوت صورت می گیرد. برخی از تحقیقات نظیر معاینات دقیق بالینی و بررسیهای تشخیصی دیگر که ناراحتی چندانی برای بیمار ایجاد نمی کند، با

□ تحقیقات علمی موضوعات جدید اخلاقی می آفریند و همچنین در تعیین ضوابط تغییرات نسبتاً عمیقی ایجاد می کند.

رعایت اصول اخلاقی متضمن هیچ اشکالی نیست در صورتیکه برای تشخیص و درمان صحیح اجتناب ناپذیر باشد.

اصولاً اگر مراد از تحقیق تغییر موقعیت بالینی بیمار و یا تغییر برخی جوانب درمان به منظور جمع آوری اطلاعات برخی مسائل خاص یا ابداع شیوه نوین درمانی باشد، چنین تحقیقاتی یا سود مستقیمی به بیمار دارند مانند امتحان دارویی جدید و یا روش های نوین جراحی و غیره. یا

حصول منافع غیر مستقیم برای بیمار مانند مطالعه روندهای فیزیولوژیک مرتبط با بیماری و یا بدون ارتباط مشخص با بیماری. گرچه نمی توان یک تحقیق واحد را در انحصار یکی از دو گروه منحصر نمود ولی بطور کلی می توان تحقیق روی انسان را به تحقیقات درمانی و غیردرمانی تقسیم کرد.

تحقیقات

درمانی در انسانها

در تحقیقات درمانی توجه به سه نکته محوری ضروری است:

اول آنکه اقدام انتخاب شده باید منجر به ارتقاء امید حیات و نجات در انسانها شود. دوم آنکه سود و زیان آن سنجیده شود و تنها در صورتی بدان اقدام گردد که سود آن بیشتر از خطر عدم اقدام بآن باشد.

و سوم آنکه رضایت فرد مورد آزمایش بدون اجبار و با آگاهی جلب شود که بعنوان اخذ رضایت معتبر موضوعیت می یابد.

در ادامه بیانیه هلسینکی در بخش تحقیقات پزشکی توأم با درمان به ۶ نکته مهم اشاره شده است که ذیلاً بآن اشاره می شود:

تحقیقات پزشکی توأم با درمان (تحقیق بالینی)

۱- در درمان بیمار پزشک باید بتواند آزادانه روش تشخیص یا درمانی جدیدی را بکار گیرد.

۲- فواید، خطرات، و ناراحتیهای بالقوه روش جدید را باید نسبت به مزایای

برمی‌گردد و در جهان اسلام نیز سابقه دارد. نقش عظیم تحقیقات روی حیوان در پیشرفت علم پزشکی و جراحی را نمی‌توان منکر شد. آنتی‌توکسین، دیفتری و کشف خواص بسیاری از داروها و کشف موفقیت‌های زیادی در جراحی‌های مغز و پیوند قلب مرهون استفاده از حیوانات در تحقیقات پزشکی است.

اما باید در استفاده از حیوانات نیز به عنوان تحقیق به اصول اخلاقی در این زمینه توجه داشته باشیم.

اسلام بر مراقبت از حیوانات و شفقت نسبت به آنها تأکید فراوانی دارد. انسان از آنجا که حیوان بعنوان مخلوق خداوند دارای احساس درد و الم است، آزادی انسان در امر تحقیق روی آنها قطعاً محدود به حدودی می‌باشد.

معارف ما، اشارات زیادی به فواید حیوانات و در کنار آن مراقبت از آنها و بالأخره رفتار رحیمانه رسول اکرم (ص) و اولیای الهی از حیوانات دارد. از امیرالمؤمنین (ع) نقل شده است که با حیوانات باربر مهربان باشید، آنها را آزار مدهید و بیشتر از توانایی آنها بر آنان بار تحمیل نکنید.

توصیه به جلوگیری از هدف‌گیری حیوانات، آزار و کشتار بی‌هدف و زجر آنها در آئین الهی بسیار است.

از مجموعه این نکات به این دیدگاه می‌رسیم که در آزمایش بر روی حیوان باید با دیدگاه «ضرورت» عمل کنیم.

از قرن ۱۹ به بعد قوانین خاصی در برخی از کشورها برای رعایت نکات اخلاقی در تحقیق روی حیوان وضع شده است.

باید به این نکته نیز اشاره شود که در تمام مراحل یک پژوهش بالینی رعایت

است.

در بیانیه هلسینکی در زمینه تحقیقات غیردرمانی روی انسان به ۴ نکته اشاره شده است:

تحقیقات غیردرمانی روی

انسان (تحقیق بیومدیگال غیر بالینی)

۱- در انجام یک تحقیق پزشکی که صرفاً جنبه علمی داشته باشد، پزشک باید حافظ جان و سلامت افرادی باشد که مورد آزمایش قرار می‌گیرند.

۲- افراد مورد آزمایش باید داوطلبانه وارد تحقیق شوند، یعنی افراد سالم یا بیماری باشند که طرح آزمایشی ارتباطی به بیماری آنان نداشته باشد.

۳- محقق یا محققان باید به محض آنکه احساس کنند انجام تحقیق یا ادامه آن موجب صدمه به افراد می‌شود باید آن را متوقف نمایند.

۴- در تحقیق روی انسان، منافع اجتماع یا علم هیچگاه نباید بر منافع بیمار و رفاه او غلبه کند.

تحقیق روی حیوانات:

محدودیت در جواز تحقیق روی انسان، باب تحقیق بروی حیوان را باز می‌کند.

در تحقیق روی حیوان دیدگاهها متفاوت است، تحقیق روی حیوان از لحاظ تاریخی به قبل از میلاد مسیح (ع)

بهترین روش درمانی و تشخیصی موجود ارزیابی کرد.

۳- در هر مطالعه پزشکی، هر بیمار، از جمله افراد گروه شاهد، بایستی از بهترین روشهای تشخیصی و درمانی موجود بهره‌مند شوند.

۴- امتناع بیمار از شرکت در روند اجرایی پژوهش هیچگاه بایستی بر رابطه بین بیمار با پزشک تأثیر بگذارد.

۵- اگر بنا به تشخیص پزشک، اخذ موافقت آگاهانه بیمار ضروری نیست، دلیل آن باید مشخصاً در طرح تحقیقاتی ذکر شده و به نظر کمیته مستقل برسد.

۶- پزشکان تنها در صورتی مجازند تحقیق را با طبابت خود توأم نمایند که این امر از نظر تشخیص و درمان به نفع بیمار باشد.

تحقیقات

غیردرمانی در انسانها

استفاده از انسان به عنوان وسیله‌ای برای تحقیق و کسب اطلاعاتی که سود مشخص برای جان و سلامت او ندارند بسیار بحث‌انگیز است زیرا حفظ جان و سلامت انسان مورد تحقیق از اولویتی بلامنازع برخوردار می‌باشد.

اخذ رضایت معتبر بدون اجبار و با آگاهی و علم به پیامدهای تحقیقات و توجه به اضطراب ناشی از این کار در انسان و آنکه خطر مورد نظر در کار موجه و قابل قبول باشد در نظر پژوهشگران دارای توجیهات متفاوت

اصول اخلاقی ضروری است، انتخاب موضوع تحقیق و بیان مسئله، رعایت صداقت و امانت در بازنگری مدارك

□ دانشمندان هر سرزمینی چه بخواهند و چه نخواهند نمونه و مرجع مردم هستند و عالم علاوه بر آنکه با انحراف اخلاقی و با بکار بردن علم خود در زمینه های ناصواب، جامعه را دچار ضررهای جبران ناپذیر می کند، بلحاظ احترام مردم می تواند انحراف آنان را نیز از ضوابط ارزشی موجب گردد.

موجود همانگونه مهم است که استفاده از مهمترین و جدیدترین شیوه ها در برنامه ریزی و اجرای تحقیق، توجه به نیروی انسانی و رفاه آنان و حسن

مدیریت و بالأخره رعایت امانت و صداقت حفظ حرمت افراد در تجزیه و تحلیل و انتشار نتایج تحقیقات نیز از اهمیت ویژه ای برخوردارند.

و بالأخره سخن آخر آنکه:

متأسفانه در مسابقه تحقیقاتی در غرب و شرق، عدم رعایت اصول اخلاقی ابدأ نادر نیستند. رعایت اصول اخلاقی در پژوهش از طرفی از مسئولیتهای اجتناب ناپذیر پژوهشگر است و از طرف دیگر مسئولیت، مسئولینی که وظیفه نظارت بر تحقیقات را بر عهده دارند.

در کشور ما که اکنون حرکتی نوین در گسترش تحقیقات مختلف از جمله زمینه های پزشکی شکل می گیرد وظیفه مسئولینی که در این حوزه ها تلاش

می کنند بسیار جدی تر است. کمیته های اخلاق در پژوهش باید کلیه پژوهش ها را بدقت بررسی نمایند. و

ترسیم کمال حقیقی برای عالم، مهمترین مؤلفه ارزشهای بیرونی در علم و تحقیق است.

گسترش این کمیته ها در دانشگاهها بسیار ضروری است.

نهایتاً مجلات پزشکی باید ضمن بررسی هر تحقیق، از دیدگاه رعایت اصول اخلاقی در تحقیق نیز به آن بنگرند و بالأخره مسئولین پژوهش کشور نیز موظفند علاوه بر بررسی گزارشهای محققین خود نیز کنترل و بررسی دقیق به امر رعایت اخلاق در تحقیقات داشته باشند.

منابع:

پژمان حبیبی، موارد کلاسیک در اخلاق پزشکی (تهران - مرکز مطالعات و تحقیقات اخلاق پزشکی، ۱۳۷۲)

(۷) دکتر السیتر و کمپیل مترجم دکتر حسن میاننداری، معضلات اخلاق پزشکی (تهران - مرکز مطالعات و تحقیقات اخلاق پزشکی، ۱۳۷۲)

(۸) گروهی از مؤلفین، اخلاق پزشکی، (تهران - معاونت امور فرهنگی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی ۱۳۷۰)

medical ethics, Baric books New york.

(۴) دکتر فریدون عزیزی، روشهای یادگیری و تحقیق در علوم پزشکی (تهران - نشر جوان، ۱۳۷۱)

(۵) دکتر منوچهر محسنی، مبانی جامعه شناسی علم (تهران، کتابخانه ظهوری ۱۳۷۳)

(۶) دکتر گرگوری - ای - پنس مترجم،

(1) Raanan Gillon, 1994, Principles of Health care Ethics JOHN Wiley & Sons New york, Tronto...

(2) Ackeman, T, F. and strong, C, 1989, Casebook of medical ethics. oxford university press, New york.

(3) Veathch, R.M. 1981, thory of